

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1971.1.03>

A. TRAAAT

PÕHIJOONI VALLAKOHTU ARENGUST EESTIS KUNI 1866. AASTANI

Üheks sagedasemaks põhjuseks arusaamatuste ja vaidluste tekkimisel teadlaste vahel on kasutatavatele mõistetele erineva sisu andmine, nende oluliste tunnuste lahkuminev esiletõstmine ja hindamine. Seepärast sissejuhatavalt mõned vajalikud terminoloogilised täpsustused.

Feodaal-pärisorjusliku korra päevil kujutas vald enesest ühtaegu nii territoriaalset kui ka personaalset üksust; inimkollektiivi. Ta oli feodaalmõisa territooriumi see osa, mida kasutasid talupojad (nn. talumaa), kuid ühtlasi mõisnikule alluvate talupoegade üldkogum. Järelikult piirdus vallakohtu võim ainult vastava mõisa maa-alaga, ta oli sealsete talupoegade poolt ja hulgast valitud ning nende suhtes tegutsevaks organiks. Et need põhitunnused jäid (väheste modifikatsioonidega) püsivaks, siis kandis kõnesolev institutsioon kogu oma pika olemasolu vältel rahivakeeles *vallakohtu* nimetust, vaatamata sellele, et ta aegade kestel tegi läbi suured muutused. Osalt on seda terminit nii avarasisuliselt kasutatud ka kõnealust institutsiooni reguleerinud eestikeelsetes normatiivaktides.

Termin *vallakohus* on küll kohane institutsiooni identsuse ja kontinuiteedi tähistamiseks, kuid ei peegelda tema konkreetseid arenemisfaase. Seda on märganud juba omaaegsed seadusekoostajad, sest ei vene- ega saksakeelsetes normatiivaktides ei leidu adekvaatset vastet eestikeelsele avarasisulisele terminile *vallakohus*. Vallakohtu kummagi arenemisfaasi jaoks on neis keeltes omad eriterminid: vanemas arenemisfaasis nimetatakse teda *mõisakohtuks*—*Bauer(n)gericht auf dem Gute* (lühendatult lihtsalt *Bauer(n)gericht*), ka *Gutsbauergeicht* ja *Gutsgericht*, *крестьянский поместный суд*, *крестьянский суд*. Hilisemas arenemisfaasis, alates 1820. aastast, on vallakohtu nimetuseks juba *kogukonnakohus* — *Gemeindegerecht*, *мирский суд*, *волостной суд*. Sellest lähtudes tuleb mõistega *vallakohus* tähistada seda institutsiooni tervikuna, sõnad *mõisakohus* ja *kogukonnakohus* aga märgivad tema eri arenemisfaase.

*

Vallakohtu arenemistee Eestis (ja üldse Baltimail) oli küllaltki pikk. Tema algmed ulatuvad tagasi XVIII sajandi keskpaika, lõpp aga saabus juba meie generatsiooni silmade all — 1940. aastal, ühenduses nõukogude võimu taaskehtestamisega. Niisiis võime rääkida vallakohtust kui institutsioonist, mille eluiga oli peaaegu 200 aastat. Olenevalt selle aja kestel toimunud suurtest ajaloolistest muudatustest, ei saanud vallakohtu arenemistee mõistagi sirgjooneline olla ega tema võimu ulatus, konkreetsed ülesanded ja sotsiaalne toime läbi aastasadade ühesugusteks jääda. Seetõttu pole võimalik vallakohtu definitsioonis anda tema funktsioonide jt. tunnuste üldkehtivat loendit, vaid oleme sunnitud piirduma peamiselt püsivate struktuuriosade esiletõstmisega. Niiviisi jõuamegi definitsioonini, et vallakohus oli valla (hiljem ka kahe või rohkema valla) maa-alal toimiv ja valimise teel vähemalt kolmest kohalikust talupojast komplekteeritud talurahvaasutus.

Vallakohus Eestis on talurahva ja üldse külaühiskonna ajaloo uurijaile jätnud küllaltki suure dokumentaalse pärandi. Silmas pidades, et sada aastat tagasi oli praegusel Eesti NSV territooriumil üle 1000 valla¹ ja et Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis (RAKA) Tartus säilitatakse praegu ainult 366 vallakohtu fondi, võime järeldada, et umbkaudu kaks kolmandikku neist on hävinud.² Ent ka säilinud fondide (kokku 241 915 säilitusüksust³) vanema osa teaduslikule läbitöötamisele asuti alles viimasel aastakümnel. Kahjuks algavad vallakohtute kohta säilinud materjalid 1820. aastaga, mistõttu umbes 70 eelmist aastat nende kohtute ajaloos ei ole arhiivmaterjalide alusel jälgitavad.⁴ Sellele vaatamata moodustavad vallakohtu protokollid, lepingu-, eestkoste- ja teised raamatud, hiljem ka kohtutoimikud, asendamatu väärtusega allika talurahva ajaloo üksikasjalikumal tundmaõppimisel. Ühtlasi selgub neist, kuivõrd suur osatähtsus oli vallakohtul talurahva eluliste küsimuste lahendamisel ja seisusliku vallaomavalitsuse tekkeloos.

Endastmõistetavalt ei tundnud vallakohtu ajaloo uurimise vastu mingit huvi baltisakslased. Kodanliku Eesti ajalehtedes ilmunud pisiartiklid sisaldavad üldiselt ainult põnevamate üksikepisoodide ümberjutustusid vallakohtute praktikast, tihti ka protokollide äratrükke. Kodanliku Eesti historiograafias on vallakohtuid puudutanud mõned poleemilist laadi artiklid juriidilises ajakirjas «Õigus»⁵ ja üks Tartu ülikooli õigusteaduskonna auhinnatöö, mis hiljem trügis ilmus.⁶ Nõukogude Eestis on seni vallakohtu kohta avaldatud ainult üksikuid kirjutisi.⁷

¹ Eesti NSV ajalugu kolmes köites. II kd., XIX sajandi 50-ndaist aastaist kuni 1917. aasta märtsini. Tallinn, 1963, lk. 216.

Enne valdade ühendamist 1890-ndail aastail oli Harjumaal 158, Järvamaal 99, Virumaaal 163, Läänemaal 149, Tartumaal 141, Võrumaal 74, Viljandimaal 73, Pärnumaal 61, Saaremaal 114, seega Eestis kokku 1032 valda. (Vt. Valla kogukonna Seadus. (Muudetud 1860. a. Talurahva seadus.) Venekeelsete alguskirjade järele Eesti keelde toimetanud Anton Aan, stud. jur. Eraväljaanne, Tartus 1892, lk. 176—185 ja 166—173.)

² Saksa okupandid näit. kasutasid 1917.—1918. aasta arvel Muhumaal kütteks kõik Muhu-Suurevalla magasiadas leiduvad Saaremaa valdade arhiivmaterjalid, mis sinna olid koondatud tsaarivalitsuse käsul 1915. a. Ainult mõnest vallast, kus käsku täpselt ei täidetud, on säilinud vanemaid dokumente. (Helmi Ottenson, Akadeemilise Ajaloo-Seltsi tegevusest 1923/24. aastal. Fakt ise pärineb H. Sepa ettekandest «Saaremaa arhiivide seisukorrast», mille ta pidas seltsi koosolekul 3. dets. 1923. («Ajalooline Ajakiri» 1924, nr. 2, lk. 74—75.))

³ Центральный государственный исторический архив Эстонской ССР. Путеводитель. Москва—Тарту, 1969, lk. 103. Sealsamas lk. 287—305 toodud loendis puudub vähemalt 16 vallakohtu fondi, kokku 17 852 säilitusüksust, mis kõnesolevas arhiivis tegelikult on olemas.

⁴ Erandeiks on ainult Heimtali vallakohus, mille fondis (RAKA, f. 249) leiduvad mõned protokollid kasulapseks võtmise, eestkoste ja pärandihoiu asjus alates 1814. aastast, ja Kolga-Jaani kirikuvalla kohus (RAKA, f. 3606), kus alates 1818. aastast leidub peamiselt väikesi nõude-, pärandi- ja lastele varalubamise asju isa või ema uuesti abiellumise eel. Veel varasemat Kandla vallakohtu pävaraamatut aastast 1802—1804, mida on kasutanud G. O. Hansen oma teoses «Die privaten Bauerrechte Estlands für die Gebiete von Fickel, Kaltenbrunn, Kandel und Essemäggi. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat, 18. Bd.» (Dorpat (Jurjew), 1896, lk. 161, 328—330), pole siiani õnnestunud leida.

⁵ Mis tuleks kohtu rahvale ligendamise mõttes teha. [Riigikohtu arvamus.] «Õigus» 1921, nr. 5/6, lk. 132—136; R. R ä g o, Kohtu korraldusest. «Õigus» 1924, nr. 3, lk. 51—52; J. J a n s, Vallakohtute reorganiseerimisest. «Õigus» 1926, nr. 6, lk. 169—174; K. G r a u, Kas vallakohut uuesti ellu kutsuda? «Õigus» 1932, nr. 9, lk. 404—413; K. P a r t s, Märkusi K. Grau eelmise artikli kohta ühes vastuettepanekuga. «Õigus» 1932, nr. 9, lk. 413—419.

⁶ Johannes Vikis, Vallakohtu ajalugu Eestis. Tartu, 1930, 52 lk. fol. (Käskiri asub Tartu Riikliku Ülikooli Teaduslikus Raamatukogus.) Ilmus lühendatult pealkirja all «Ülevaade vallakohtu saabumisest ja tegevusest Eestis» ajakirjades «Eesti Politsei» 1934, nr. 2, lk. 87—94; «Maaomavalitsus» 1936, nr. 2, lk. 19—23.

⁷ A T r a a t, Vallakohtudest Eestis 19. sajandi I poolel. «Edasi» 8. jaan. 1954; L. L e e s m e n t, Ihunuhtlus vallakohtus. «Edasi» 5. sept. 1958; A. T r a a t, Vallareform Eestis 1866. aastal. «ENSV TA Toimetised — Ühiskonnateadused» 1968, nr. 1, lk. 11—25; A. T r a a t, Vallakohtu varasemad arenguetaapid Eestis (kuni 1866. aastani). Проблемы истории государства и права Эстонской ССР. (Материалы республиканской научной конференции 19—20 ноября 1968). Тарту, 1968, lk. 6—8 (teesid, rotaprint); G. M a t t o, Vara valla elu vallakohtu peeglist. «Edasi» 3.—5. dets. 1968.

Iga pikema kestusega ajaloonähtuse ja institutsiooni teaduslikule uurimisele asumisel on esimeseks ülesandeks tema periodiseerimine ja nende perioodide iseloomustamine. Eesti vallakohtu ajalugu võib jaotada kolme perioodi: 1) XVIII sajandi keskpaigast kuni 1866. aasta vallareformini, 2) sellest reformist kuni vallakohtu kaotamiseni 1917.—1918. a. ja 3) vallakohtu taastamisest 1919. aastal kuni tema lõpuni 1940. aastal. Esimest neist iseloomustab nii jurisdiktsioonilise kui ka politseilise ja administratiivse funktsiooni täitmine mõisavõimu range järelevalve all, teist — ainult jurisdiktsiooniline tegevus talurahvakohute teise instantsi (kihelkonnakohtu, hiljem ülemtalurahvakohtu) järelevalve all ja kolmandat — üksnes toimimine vaeslastekohtuna, s. o. eestkoste ja hoolduse asjus. Niisiis ei muutnud vallakohtu funktsioone ka 1889. aasta kohtureform, mistõttu viimast on varem selles osas põhjusetult üle hinnatud.

Sedapuhku püüame saada ülevaadet vallakohtu ajaloo esimesest perioodist, mis põhiliselt langes feodaal-pärisorjusliku korra lagunemise ja teoorjusliku mõisamajanduse säilimise aega.

Vallakohus tekkis algul üksikutes mõisates ellukutsutud mõisakohtu näol XVIII sajandi keskpaigast alates.⁸ Esimese teada oleva mõisakohtu asutas krahv Carl Johann Mellin (1707—1775) oma Harjumaal Kose kihelkonnas asuvas Tuhala mõisas arvatavasti ajavahemikul 1747—1757.⁹ Aastaid hiljem tegi sedasama tuntud Vene feldmarssal Pjotr Aleksandrovitš Rumjantsev oma mõisates, mis paiknesid Liivimaa läti osas Burtnieki järve ümbruses.¹⁰ Arvatavasti eksisteeris peale mainitud XVIII sajandi kolmandal veerandil teisigi mõisakohtuid, millest aga teateid säilinud või leitud ei ole.¹¹ Näib siiski, et kuini asehalduskorra sisseseadmiseni 1783. aastal ei saanud mõisakohtud õiget levikuhoogu. See toimus märgataval määral alles asehalduskorra ajal (1783—1796). Teatavasti kujutas asehalduskord endast ülalpoolt teostatud läbimurret kurikuulsa Balti erikorra barjäärist eesmärgiga unifitseerida Balti kubermangude haldus- ja kohtusüsteem sisekubermangudega 1775. aastal antud kubermanguseaduse alusel. Asehalduskorra tuli Baltimail mitu uut institutsiooni, kuhu liikmetena kuulusid ka talupoegade esindajad. See oli Baltimail täiesti uudne, kui mitte senitundmatu, siis vähemalt unarusse vajunud printsip, mis osutas talurahvaseisuse ühiskondlik-poliitilise osatähtsuse teatud tõusule. Eestiski asutati kroonumõisate talupoegade jaoks kaheastmeline seisuslik eri kohtusüsteem, mis koosnes alam- ja ülemkorrakohtust, millesse valitsusametnikust eesistuja kõrval kuulusid kaasistujatena kroonutalupoegade esindajad.¹² Kroonutalupoegade esindajad võtsid oma seisusekaaslaste asjus osa ka südametunnistus-kohtu ja uue maapolitsei asutuse — alammaakohtu — tööst.¹³

⁸ Vallakohtu tekkimise kohta on esitatud väga erinevaid arvamusi, mis aga jagunevad põhiliselt kahte rühma. Üks neist väidab, et vallakohus olevat tekkinud XIX sajandi algul kehtestatud talurahvaseaduste alusel (näit. Eesti entsüklopeedia, IV kd., Tartu, 1934, vg. 907), teine näeb tema eelastmeid XVIII sajandi lõpul üksikutes mõisates (Vigala jt.) antud nn. talurahva eraõigustes (näit. J. Uluots, Vallakohtute reorganiseerimise küsimusest. «Maaomavalitsus» 1932, nr. 7, lk. 114).

⁹ L. A. Mellin, Noch Einiges über die Bauernangelegenheiten in Lief- und Ehstland, Riga, 1824, lk. 10. Tuhala mõisakohtu tekkimisaeg on üksnes tõenäoline, sest ei viidatud raamatut ega oma käsikirjalises pärandis, mida praegu säilitatakse Riias Läti NSV Teaduste Akadeemia Keskraamatukogus, ei märgi L. A. Mellin aastat, millal ta isa selle kohtu asutas. Mõisakohtu asutamise paigutamise poollt neisse aastasse räägib tõsiasi, et C. J. Mellin sai Tuhala täieõiguslikuks omanikuks alles pärast võõrasema surma (1740), ja kaalutus, et ta vajas teatud aega mõisa majandamisküsimustesse süvenemiseks, kogemuste omandamiseks ja otstarbekamate majandamisviiside leidmiseks. Arvatavasti ei saanud see aeg olla liiga lühike, kuna Mellin oli juba aastates inimene, kes tavaliselt toimib ettevaatlikult ja kõike hoolikalt läbi kaaludes.

¹⁰ A. W. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland, I. Bd. Riga, 1774, lk. 230; II. Bd. Riga, 1777. Nachtrag zum ersten Bande, lk. 67.

¹¹ Selle arvamuse üheks kaudseks kinnituseks on tõsiasi, et Liivimaa lõunapiiril paikneval Kuramaal, mis küll tollal veel ei kuulunud Venemaa koosseisu, tekkis alates 1770. aastast mitu mõisakohtu. (A. Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert, I. Bd. Berlin, 1899, lk. 313—317.)

¹² Полное собрание законов Российской империи (=ПСЗ), т. XX, № 14392 (Kubermanguseadus), art. 34—37, 74—75, 335—369.

¹³ Sealsamas, art. 35, 75, 336 jt.

Kuigi Eestis oli kroonumõisaid üldiselt vähe, tegi nende talupoegade õigusliku seisundi teatud paranemine mõned eramõisate omanikud riigivalitsuse edaspidiste kavatsuste suhtes umbusklikuks. Seda enam et Katariina II armastas sageli rääkida Lääne-Euroopas parajasti võidule sammuva valgustusfilosoofia mõnedest poliitilistest printsiipidest, eriti kohtu eraldamisest haldusest ja politseist.¹⁴ Lisaks kõigele sellele soovitasid mõned kohalikud baltisaksa publitsistid, eriti pastorid A. W. Hupel Põltsamaalt ja H. J. Jannau Laiuselt, talurahvakohtu sisse seada ka kõigis eramõisates.¹⁵ Omajagu toetas seda suunda ka valgustuslike ideede levimine, kuigi see tollal toimus siin vägagi piiratud ulatuses ja tihtigi moonutatud kujul. Ometi olid kõik need mõjutused kõrvalise tähtsusega.

Peamiseks põhjuseks aga, miks just asehalduskorra ajal mõisnikud senisest rohkem hakkasid mõisakohtuga katsetama, oli feodaalse surve tugevnemise toimele märgatavalt aktiveeruv talurahva klassivõitlus. Viimane avaldus kõige mitmekesisemates vormides, nagu mõisatööle mitteilmumine, talupoegade üha hulgalisem pagemine, nende rahutused (eriti 1784. a.),¹⁶ sõnakuulmatus, üksikute julmema mõisaametnike¹⁷ ja isegi mõisnike tapmine.¹⁸

Ajapikku süvenes üksikutel mõisnikel arusaamine, et neile endile on rahulikum mõningaid väheolulisi küsimusi, eriti talupoegade omavahelisi nõudmisi ja tülisid, lasta lahendada talupoegadest koosneval, kuid mõisnike otsese järelevalve all olevatel kolleegiumidel. Tuletagem vaid meelde ühe varajasema mõisakohtu sünnilugu. 1789. aasta juulikuus, kui puhkes Prantsuse kodanlik revolutsioon, andis Vigala mõisa (Läänemaal) omanik vabahärra B. J. von Uexküll oma talupoegadele feodaalse mõisaõiguse tüüpi mahuka seaduse- raamatu¹⁹, mis oma sisult oli ühtlasi tegevusjuhend ka loomisel olevale Vigala mõisakohtule. Seaduseraamatu sissejuhatuses ütleb Uexküll otseselt, et tal on olnud palju tüli talupoegade omavaheliste asjade lahendamise ja et ta mõisakohtust loodab endale tunduvat abi mõisavalitsemise mugavamaks muutmisel.²⁰ Uexkülli eeskujul järgisid Harjumaal Ääsmäe ja Pajaka omanik E. L. v. Toll (1790),²¹ Järvamaal Roosna-Alliku ning Rava mõisnik parun O. F. Stackelberg (1791) ja Virumaal Kandle P. F. Löwis of Menar (1801).²² Lõuna-Eestist on teatavaks saanud mõisakohtu olemasolu ainult Võrumaalt Vaabina mõisast umbes 1798.—1802. aastal,²³ kus juba mitmendat aastat oli käimas talupoegade äge mõisavastane võitlus.²⁴

¹⁴ N. Jeroškin märgib, et see eraldamine oli ainult väline formuleering, mis pidi varjama absolutismi ja aadlibürokraatia halduslikku ning poliitilist omavoli. (Н. П. Ерошкин, История государственных учреждений дореволюционной России. 2-ое изд. М., 1963, lk. 134).

¹⁵ A. W. Hupel, Topographische Nachrichten, I. Bd. Riga, 1774, lk. 426—427; [H. J. v. Jannau], Geschichte der Sklaverey, und Charakter der Bauern in Lief- und Ehstland. Ein Beytrag zur Verbesserung der Leibeigenschaft, 1786, lk. 138, 165, 167—169.

¹⁶ Lähemalt M. Stepermanis, Zemnieku nemieri Vidzemē 1750—1784. Rīgā, 1956, eriti lk. 259—367, kus on rohkesti materjali pearaharahutustest ka Lõuna-Eestis.

¹⁷ Näit. Kunda mõisa valitseja 1780. a. (J. J. Bellermann, Skizzen über Rußland: Straßburg, 1792, lk. 14—16.)

¹⁸ A. W. Hupel märgib nelja sellist juhtumit ja lisab, et veel rohkem on seda toimunud mõisavalitsetajatega. (A. W. Hupel, Oeconomisches Handbuch für Lief- und Ehstländische Guthsherrn, wie auch für deren Disponenten. Riga, 1796, lk. 91—92.)

¹⁹ Avaldatud eesti ja saksa keeles ühes sissejuhatavate selgitustega kogumikus «Die privaten Bauerrechte Estlands für die Gebiete von Fickel, Kaltenbrunn, Kandel und Essemäggi» (Herausgegeben von G. Olaf Hansen. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. 18. Bd. Jurjew (Dorpat), 1896), lk. 1—95.

²⁰ Sealsamas, lk. 6.

²¹ Sealsamas, lk. 338—339. Nn. Tolli õiguse kehtestamise aasta, mille kohta seni oli erinevaid arvamusi, on kindlaks teinud J. Konks. (Vt. J. Konks, Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus ja talurahva olukord XVIII saj. lõpul ning XIX saj. 1. aastakümnel. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 96. Tartu, 1960, lk. 90.)

²² Die privaten Bauerrechte Estlands, lk. 98, 106 (Roosna-Alliku, tollal Halliko), lk. 160, 167, 176 (Kandle, tollal Kandla).

²³ Latviešu vēsturnieku veltijums profesoram dr. hist. Robertam Viperam 14. VII 1859 — 14. VII 1939. Rediģējuši: M. Stepermanis, A. Svābe, T. Zeiđs. Rīgā, 1939, lk. 291 ja 283.

²⁴ Lähemalt vt. J. Kahk, Rahutused ja reformid. Talupoegade klassivõitlus ja mõisnike agraarpoliitika Eestis XVIII ja XIX sajandi vahetusel (1790—1810). Tallinn, 1961, lk. 280—281.

Kõik need mõisakohtud koosnesid 3—6 kohalikust talupojast, kes valiti valla talupere-meeste poolt ja viimaste hulgast ning keda kinnitas ametisse mõisnik. Nende kohtute oma-päraks on eesistuja puudumine, millega nad meenutavad Eestis kuni XVI sajandi algu-pooleni töötanud hirsnikekohtuid, s. o. feodaalide nõuandjatekogusid. Otsuse kuulutas neis vallakubjas ja ainult siis, kui teda kohal ei olnud, tegi seda kohtu vanim liige (Vigalas, Roosna-Allikul). Kandles oli see ainult kohtu vanima liikme ülesandeks, Aäsmäel aga ei mainitagi viimast. Istungeid peeti mõisa ruumides, kus selleks mõnikord leidis omaette, vajaduste kohaselt sisustatud kohtutuba.²⁵

Peale õigusemõistmise talupoegade tüliküsimustes kuulusid mõisakohtu kompetentsi ka mitmed halduslikud ja poliitilised ülesanded. Nad uurisid ja otsustasid talupoegade pärandi- ja eestkostetasju, abivajajate toetamist (valitseja või mõisniku nõusolekul), pere-meheks panekut, teenijate jaotamist talude vahel, peremeeste ja teenijate vahelisi tüliküsi-musi ning nõudeasju, piiritülisid (ka mõisaga), vargusi, riidusid, korratusi ja kaklusi, Vigalas ja Kandles haldasid nad ka vallalaegast.²⁶ Ainult rasked kuriteod (tapmine, sur-nukslõõmine, tulesüütamine jt.) ei kuulunud mõisakohtu kompetentsi.²⁷

Mõisakohtutes määratavateks karistusteks olid lapsevitsad, kepihoobid, rahatrahvid, häbistavad karistused (häbisambas seismine, poole pea paljaksajamine, määratud kõie võõle, kaela või pärjaks panek), käeraudadesse ja jalapakkudesse panek jne.²⁸ Kandles esines juba, olgugi piiratud ulatuses, võimalus ihunuhtlust või häbistavat karistust rahaga lunastada, mis läks vallalaekasse.²⁹

Kohtumenetlus toimus lihtsustatud korras (summaarselt), suuliselt, eesti keeles ja kin-niste uste taga, ainult otsus kuulutati avalikult.³⁰

On ilmne, et mõisakohtu sisseseadmisega püüdsid mõisnikud kohtumeeste näol endile külas usaldusmehi ja tugipunkte luua, kelle kaudu talupoegi hõlpsamini kuulekuses hoida. Pealegi kõrgenes nüüd mõisnik ise edasikaebeinstantsiks mõisakohtu otsuste peale.³¹

Tingituna talurahvarahutustest³² leidis mõisakohus XVIII ja XIX sajandi vahetusel mõisnike hulgas üha rohkem pooldajaid, mis väljendus korduvates mõtteavaldustes juba maapäevadelgi. Tagajärgi ei tulnud kaua oodata. «Iggaühega» seati mõisakohtud 1802. aasta sügisel ametisse kõigis Põhja-Eesti eramõisais.³³ Lõuna-Eestis tehti sedasama Liivi-maa 1804. aasta talurahvaseadusega.³⁴ Mõisakohtuta jäi ainult Saaremaa, kus 1804. aasta seadust ei kehtestatud ja kust ei ole ka teateid mitte ühegi mõisakohtu rajamisest eraalga-tuse korras.

Seega algas vallakohtu arenemises teine etapp Põhja-Eestis 1802., Lõuna-Eestis 1804. aastal. Uus etapp erines eelmisest peamiselt selle poolest, et nüüd oli juba igas mõisas oma kohus, mis enam ei tegutsenud üksiku mõisniku, vaid riigi poolt antud sea-duse alusel. Ka kompetents ja struktuur olid ühtlasemalt ning selgepiirilisemalt fikseeri-tud. Apellatsiooninstanttsina asutati ka Liivimaal kihelkonnakohtud. Siiski tuleb mainida, et Põhja-Eesti ja Lõuna-Eesti mõisakohus erinesid teineteisest tunduvalt, kuigi neid mõnel määral lähendas Eestimaa 1804. aasta talurahvaseadus.³⁵ On märkimisväärne, et seni mõi-

²⁵ Selle sisustust on kirjeldatud kogumikus «Die privaten Bauerrechte...» lk. 174.

²⁶ Sealsamas, lk. 12/13, 28/29, 108/109, 118/119, 180/181, 214/215 ja 216/217. (Kald-kriipsu järel saksakeelse teksti lehekülje number.)

²⁷ Sealsamas, lk. 30/31, 118/119, 216/217.

²⁸ Sealsamas, lk. 52 jj., 128 jj., 240 jj.

²⁹ Sealsamas, lk. 200/201.

³⁰ Sealsamas, lk. 18/19, 112/113, 190/191.

³¹ Sealsamas, lk. 20/21, 118/119, 214/215.

³² Nende kohta vt. J. K a h k, Rahutused ja reformid, lk. 241 jj.

³³ Iggaüks.... Tallinnas [1802], eriti lk. 16—22; Iggaüks.... «Ajalooline Ajakiri» 1927, lk. 36—38.

³⁴ Seadused Maa-rahva pärrast antud, kes Livlandi Gubermenti vallitsusse all ella-vad. Tarto-Linnas 1804.

³⁵ Ilmus kahe eri raamatuna: 1) Eestima Tallorahva Seädus, Moisavannematest nou-tud... [Tallinn, 1805] ja 2) Eestima Tallorahva Kohto-Seädus, ehk Valla-kohto Käso-ramat. Tallinnas [1805].

sakohtu arengus ees sammunud Põhja-Eesti jäi nüüd maha Lõuna-Eestist, kus mõisakohtu juriidiline seisund mõisavõimu suhtes oli tunduvalt kindlam ja kompetentski mõnevõrra avaram. Erinevused tekkisid peamiselt sellest, et «Iggaühe» olid koostanud Eestimaa mõisnikud, Liivimaa maapäeva ettepanekud aga töötati Peterburis üsna põhjalikult ümber, eriti kohtute osas. Seetõttu jäi Põhja-Eesti uus mõisakohus lähedasemaks Vigala tüüpi kohtule, millest juttu oli eespool. Et ei Eesti- ega Liivimaa seaduses ei nõutud tollal istungi protokollide pidamist, siis pole võimalik mõisakohtu praktikast sellel arenemisetapil midagi lähemalt teada saada. Et aga püsis pärisorjus, siis sõltus mõisakohus nüüdki tugevasti mõisavõimust ning tema vabamat tegevust võimaldavad seadusesätted jäid suures osas ainult paberile.

Kolmanda etapi vallakohtu ajaloos juhatasid sisse pärisorjuse kaotamise seadused Eestimaal³⁶ 1816. ja Liivimaal³⁷ 1819. aastal, mis töid olulisi muudatusi vallakohtusse. Tema saatus kujunes kummaski kubermangus erinevaks.

Põhja-Eestis kaotati pärisorjuslik mõisakohus, mis pärines vallakohtu esimesest arenemisetapist. Tema jurisdiktsioonilised ülesanded pandi kihelkonnakohtuile, halduslikud ja politseilised aga kogukonna talitajaile. Seega ei olnud sellel etapil (kuni vaadeldava aja lõpuni 1866. a.) Eestimaal vallakohtu. Tema kaotamise peapõhjus seisneb ilmselt selles, et paljud kohtumehed olid uue sajandi algusaastaist peale mõisavastases võitluses avalikult asunud talurahva poolele ja rahutustest koguni juhtivalt osa võtnud (näit. Kose-Uuemõisas 1805. a.).³⁸ Uhe kohtumehe iseteadlikku ütlust, et vallakohtunik kui talupoegade kuningas peab talupoegade eest seisma ja kõnelema, lugesid mõisnikud raskeks kuriteoks ning saatsid mehe pärast läbipeksmist Siberisse.³⁹

Nagu 1817. aastal Eestimaal, nii organiseeriti Liivimaalgi seni vahetult pärisõhrrale allunud talupojad valdade kaupa kogukondadeks, kes kujutasid endast vabakslastud talupoegade juriidiliste isikute õigustega seisuslik-territoriaalseid kollektiive. Kogukonnad konstitueeriti Lõuna-Eestis 1820. aasta oktoobris.⁴⁰ Samal ajal reorganiseeriti siinsed mõisakohtud kogukonnakohtuteks. Et seekord Liivimaa 1819. aasta talurahvaseadus kehtestati ka Saaremaal, siis seati nüüd sealgi sisse kogukonnakohtud. Kuna Saaremaal olid mõisakohtud puudunud, tuli kogukonnakohtud siin rajada n.-õ. tühjale kohale. Arvatavasti oli see üheks põhjuseks, miks kogukonnakohtud Saaremaal kogu ajajärgu kestel tunduvalt nõrgemini juurdusid kui Liivimaa mandriosas.

Nagu mõisakohus, komplekteeriti ka kogukonnakohus valimise teel talupoegade eneste hulgast kolmeks aastaks. Kohtumeeste arv sõltus seejuures kogukonna liikmete arvust, neid oli vähemalt kolm.⁴¹ Suuremal määral arendati välja asekohtunike (*substituutide*, rahvakeelse *abikohtumeeste*) institutsioon. Nende ülesandeks oli puuduvate kohtumeeste asendamine. Kogukonnakohtu istungist pidi osa võtma vähemalt kolm kohtumeest. Erinevalt Liivimaa mõisakohtust oli kogukonnakohtul juba oma eesistuja, keda tollal ametlikult nimetati kohtuvanemaks ja kelleks võis olla ainult peremees. Üldse omandas kogukonnakohus teatud määral juba riikliku kohtu ilme, mille embleemina kasutati istungilaulal kohtupeeglit.⁴² Mõisakohtuga võrreldes oli kogukonnakohtu kompetents tublisti avaram, kuna mitmed seni mõisavõimule kuulunud ülesanded pandi temale. Peale kohtumõistmise lasusid kogukonnakohtul ka mitmed politseilised ja halduslikud ülesanded, isegi võlguolevate mõisakoormiste sissenõudmine. Ta pidi hoolitsema rahu ja korra eest, valvama teede, sildade, taluehituste ja koolimajade korrashoidmise järele, valitsema valla

³⁶ Eestima Tallorahva Seadmissed. Tallinnas 1816; Eestima Tallorahva Käso-Ramat. Tallinnas 1816.

³⁷ Lihvlandi-ma Tallorahva Seädu. Tarto-Linnas 1820.

³⁸ J. K o n k s, Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus..., lk. 179, 241—243, 246—247, 249; J. K a h k, Rahutused ja reformid, lk. 403, 510—512, 514.

³⁹ J. K o n k s, Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus..., lk. 242—243.

⁴⁰ Liivimaa kubermanguvalitsuse patendid 26. juulist ja 16. oktoobrist 1820.

⁴¹ Lihvlandi-ma Tallorahva Seädu, lk. 32 jj.

⁴² Liivimaa kubermanguvalitsuse patent 13. augustist 1821.

kassat ja magasiaita, kandma hoolt vaeslaste ning puudustkannatajate eest, andma nek-ruteid, koguma makse, andma voorikäske, ajama püandusasu jne. Sel etapil kujunesid vallakohtu ülesanded kõige avaramaiks ja tema võim kõige suuremaks. Lisaks muule kuulus nüüd tema kompetentsi ka kogukonnas elavate linnakäsitöölise ja alamrahva väiksemate kohtuasjade lahendamine,⁴³ mis tema olemusele aga oli võõras ja vastumeelne ega olnud kooskõlas ka seisuksuse põhimõttega.

Protsess kogukonnakohtus oli tunduvalt täpsemini reglementeeritud, kuid põhihooned (summaarsus, kinnisus, suulisus, rahvakeelsus) jäid samadeks, mis mõisakohtulgi olid olnud. Endiseks jäi ka kohtupidamise koht (mõis).⁴⁴ Tähtsaks uudsuseks oli kohustuslik lühikeste eestikeelsete istungi protokollide pidamine. Kui kohtumehed olid kirjaoskamatud, palkas kogukond selleks eri ametniku — kohtukirjutaja. Peale üksikute koolmeistrite olid nendeks mõisaametnikud, enamasti valitsejad, harvemini kirjutajad ja raamatupidajad.⁴⁵ See ei võimaldanud mõisavõimul operatiivselt kontrollida mitte ainult kohtumõistmist, vaid mõjutada ka küsimuste sisulist lahendamist. Algul aeti kogukonnakohtus asju mõisakohtu ajast päritud kodusel viisil, sageli isegi seaduse selgesõnalisi eeskirju ignoreerides. Ent 1840-ndate aastate massiliste talurahvarahutuste surve kohustati kogukonnakohtuid oma tegevuses rangelt talurahvaseadust silmas pidama⁴⁶ ja keelati mõisaametnikel kohtukirjutajaks olemine.⁴⁷ Siitpeale hakkas pidevalt tõusma eestlastest kohtukirjutajate arv ja kogukonnakohtu igapäevase töö juhtimine ära libisema baltisakslaste käest. Üsna mitmed kogukonnakohtud tõusid etapi lõpul mõisavastase võitluse esiritta.⁴⁸

Suuresti piiras kogukonnakohtu tegevust mõisa järelevalveõigus, mille kohaselt ühtki tema otsust ei võidud täide viia enne, kui selle oli kinnitanud mõisavalitsus. Sellepärast on mõistetav, et tuntud 1864. aasta suurmürgukirjas, millele esimestena alla kirjutasid 24 valla kohtumehed Viljandi- ja Tartumaalt, esineb agraarküsimuste kõrval tähtsal kohal nõudmine vabastada kogukonnakohtud mõisnike järelevalve alt.⁴⁹ See toimuski Baltimaade 1866. aasta vallakogukonna seadusega,⁵⁰ mis tähistab uue perioodi saabumist valla-

Vallakohtule järgnes kõrgema instantsina Liivimaal 1804. aastast alates kihelkonnakohtus ja järgmise instantsina 1821. aastast peale maakonna- ehk kreisikohus. Kõik kolm kokku moodustasid spetsiaalse, seisusliku talurahvakohtute süsteemi, mille kõrgem lüli — kreisikohus — allus Liivimaa mandriosas Riias asuvale Liivimaa õuekohtu talurahvaasjade osakonnale; Saaremaal aga Saaremaa maanõunike kolleegiumi talurahvaasjade osakonnale.

⁴³ Liivimaa kubermanguvalitsuse patendid 20. juulist 1823, 21. aprillist 1825 ja 20. jaanuarist 1830.

⁴⁴ Kuni 1866. aastani ei olnud kogukonnakohtul omaette hoonet (vallamaja, kohtumaja). Ainukese teada oleva erandina oli olemas 1863. aastal ehitatud vallamaja Vana-Kuustes (RAKA, f. 918, nim. 1, s.-ü. 6050, l. 15), mis on säilinud tänapäevani. Sellest Lõuna-Eesti vanimast vallamajast ja tema ümber hiljem tekkinud protsessist vt. lähemalt A. Traat, Vana-Kuuste minevikupäevilt. «Edasi» 9. aug. 1966; foto on avaldatud «Edasis» 31. okt. 1969.

⁴⁵ Mõisavalitsejad pidasid seda ametit hulk aastaid näiteks Aakres (RAKA, f. 3202, nim. 2, s.-ü. 1, l. 27, 75 jj.) ja Pühajärvel (RAKA, f. 3113, nim. 2, s.-ü. 1, l. 71; s.-ü. 2, l. 32; s.-ü. 4, l. 9, 29). Kihnus aga on üsna sageli protokollinud mõisarentnik (RAKA, f. 4595, nim. 1, s.-ü. 1, l. 29, 32, 42 jt.).

⁴⁶ RAKA, f. 3556, nim. 1, s.-ü. 1, l. 39: «... daß... es unumgänglich notwendig ist... dafür Sorge zu tragen, daß die Gemeindegerichte unter Aufsicht der Gutsverwaltungen genau und streng ihrer Pflicht nachkommen, ordentliche Sitzungen halten, genaue Protokolle über ihre Verhandlungen führen und überhaupt sich nach Vorschrift der Bauerverordnung richten...» (8. dets. 1841).

⁴⁷ Sealsamas, l. 106 (5. apr. 1852).

⁴⁸ Selle pidurdamiseks loodi võimalus hooletuid ja «halva käitumisega» (schlechte Führung) kirjutajaid soldatiks anda (Liivimaa Kubermanguvalitsuse patent aastast 1858, nr. 259).

⁴⁹ Eestj NSV ajaloo lugemik. II köide. Valitud dokumente ja materjale Eesti ajaloost XIX sajandi keskpaigast kuni 1917. aasta märtsini. Toimetanud E. Laul ja A. Traat. Tallinn, 1964, lk. 45.

⁵⁰ Makogukonna Seadus Baltia-merre kubbermangudele: Ria-, Tallinna- ja Kura-male. [Tallinn, 1866.]

Ülevaade vallakohtuis arutatud asjadest

Protokollide põhisisu*	Vana-Põltsamaa (eramõis)		Vana-Antsmõisa (Antsla) (eramõis)		Holstre (kroonumõis)		Sindi (kroonumõis)		Kahe eramõisas kokku		Kahe kroonumõisas kokku		Neljas mõisas kokku	
	arv	%	arv	%	arv	%	arv	%	arv	%	arv	%	arv	%
I. Haldus- ja registreerimistoimingud														
Kohtumeeste jt. valla ametimeeste valimine ja palkamine	64	2,03	10	0,59	14	0,65	25	1,98	74	1,53	39	1,14	113	1,37
Korraldused, teadaanded, hoiatused	49	1,56	37	2,20	13	0,60	66	5,22	86	1,78	79	2,31	165	2,00
Riiklikud koormised (pearaha, nekrutivõtt, soldatid)	23	0,73	14	0,83	30	1,39	9	0,71	37	0,77	39	1,14	76	0,92
Kogukondlikud koormised (voorid, teetegemine, kool)	89	2,82	19	1,13	24	1,11	31	2,45	108	2,23	55	1,61	163	1,97
Tööotsimisloa või passi andmine	117	3,71	2	0,12	5	0,23	6	0,47	119	2,46	11	0,32	130	1,57
Muud registreerimised ja tunnustamised	64	2,03	118	7,01	122	5,66	49	3,87	182	3,77	171	4,99	353	4,28
Kokku	406	12,88	200	11,88	208	9,64	186	14,70	606	12,54	394	11,51	1000	12,11
II. Tsviil- ja perekonnaasjad														
Talude ja maatükkide rentimis- ja kasutamisasjad	300	9,52	93	5,53	159	7,37	50	3,95	393	8,13	209	6,11	602	7,29
Ehitamine ja hoonestamine. Hoonete ülevaatus	35	1,11	14	0,83	62	2,87	26	2,06	49	1,01	88	2,57	137	1,66
Töö- ja teenistusasjad	195	6,19	63	3,74	315	14,59	147	11,62	258	5,34	462	13,50	720	8,72
Ost-müük, vahetus	29	0,92	17	1,01	53	2,46	11	0,87	46	0,95	64	1,87	110	1,33
Rahalaenu	173	5,49	94	5,59	197	9,13	66	5,22	267	5,52	263	7,69	530	6,42
Magasilaenu	54	1,71	8	0,48	8	0,37	2	0,16	62	1,28	10	0,29	72	0,87
Muud laenu natuuras	72	2,29	25	1,49	25	1,16	10	0,79	97	2,01	35	1,02	132	1,60
Oksjonid	79	2,51	21	1,25	18	0,84	29	2,29	100	2,07	47	1,35	147	1,79
Käsiraha, käendus, pant, vara arestimine	60	1,90	55	3,27	29	1,34	29	2,29	115	2,38	58	1,70	173	2,10
Kahjutasud (eriti loomadega tekkinud kahju eest)	199	6,32	85	5,05	230	10,66	123	9,72	284	5,88	353	10,31	637	7,71
Mitmesugused vaidlused, nõudmised, selgitused	41	1,30	89	5,29	155	7,18	129	10,20	130	2,69	284	8,30	417	5,01
Kihlusest taandumine, alimendid, eestkoste, kasulapsed	34	1,08	43	2,54	47	2,18	56	4,43	77	1,59	103	3,01	180	2,18
Laste huvides varaesemete üleskirjutamine vanema uuesti abiellumise eel ja talle abiellumisloa andmine	259	8,22	285	16,93	35	1,62	18	1,42	544	11,25	53	1,55	597	7,23
Muud pärandusasjad	60	1,90	52	3,09	84	3,89	51	4,03	112	2,32	135	3,95	247	2,99
Kokku	1590	50,46	944	56,09	1417	65,66	747	59,05	2534	52,42	2164	63,22	4698	56,90
III. Üleastumised														
Vargus mõisast (mõisavargus)	250	7,93	129	7,66	143	6,63	22	1,74	379	7,84	165	4,82	544	6,59
Vargus talupoegade (Vana-Põltsamaal ka aleviku-elanike) hulgas	301	9,55	101	6,00	70	3,24	39	3,08	402	8,32	109	3,19	511	6,19
Riisumine, kelmus, omastamine	15	0,48	4	0,24	7	0,33	—	—	19	0,39	7	0,20	26	0,31
Omapoli	56	1,78	35	2,08	6	0,28	28	2,29	91	1,88	34	0,99	125	1,51
Lõõmine, pekmine, kaklemine	201	6,47	99	5,88	150	6,95	86	6,80	303	6,27	236	6,89	539	6,53
Huligaansus, hulkumine	62	1,97	7	0,42	21	0,97	9	0,71	69	1,43	30	0,88	99	1,20
Solvamine, laimamine, ähvardamine, valekaebus	110	3,49	41	2,44	41	1,90	50	3,95	151	3,12	91	2,66	242	2,93
Vastupanu käsule, kohtusse mitteilmumine, otsuse täitmata jätmine jms.	96	3,05	59	3,51	52	2,41	56	4,43	155	3,21	108	3,16	263	3,19
Muud üleastumised	61	1,94	64	3,80	43	1,99	42	3,32	125	2,58	85	2,48	210	2,54
Kokku	1155	36,66	539	32,03	533	24,70	332	26,25	1694	35,04	865	25,27	2559	30,99
Kõik kokku	3151	100,00	1683	100,00	2158	100,00	1265	100,00	4834	100,00	3423	100,00	8257	100,00

* Tabel on koostatud Vana-Põltsamaa ja Vana-Antsmõisa (Antsla) eramõisa ning Holstre ja Sindi kroonumõisa kogukonnakohtute protokolliraamatute alusel aastast 1821—1865; RAKA, f. 3447 (Vana-Põltsamaa vallakohus), nim. 1, s.-ü. 1—5; f. 3367 (Vana-Antsla vallakohus), nim. 1, s.-ü. 1—4; f. 3671 (Holstre vallakohus), nim. 1, s.-ü. 1—2 ja 4—8; f. 1149 (Sindi vallakohus), nim. 1, s.-ü. 1, 1^a, 1^b ja 2—4. Kõigis neis fondides puuduvad mõnede aastate protokollid; suurem lünk aga on ainult Vana-Antslas, kus puuduvad protokolliraamatud aastast 1841—1850. Teistega võrreldes olid need fondid sellest ajavahemikust kõige täielikumad.

Et talurahva poolel oli peremees tootmise organiseerija ja vastutaja talul lasuvate koormiste täitmise eest, siis kujunes ka vallakohus peamiselt taluperemeeste kohtuks. Juba asutamisest peale komplekteeritigi ta võimalikult kõige jõukamatest ja mõisale kuulekamatest peremeestest. XIX sajandi algul reserveeriti, peamiselt Liivimaa 1804. aasta talurahvaseaduse mõjul, vallakohtus mõisa ja peremeeste esindajate kõrval üks koht ka sulaste esindajale. Ent juba varsti, eriti üleminekuga kogukonnakohtu faasi, hakkas see kahe põhilise talurahvakihi võrdse esinduse põhimõtte nõrgenema ja alates XIX sajandi keskpaigast sulaste hulgast kohtumehi protokollides peaaegu enam ei esine. Selles kajastub külaühiskonnas tollal järsult süvenev diferentseerumine, peremeeste sotsiaalmajandusliku erikaalu tõus ja maata talupoegade mõju langus. 1866. aasta vallaseadus fikseeriski peremeeste ainuvalitseva positsiooni vallakogukonnas ning selle tähtsamates ametites. On loomulik, et vallakohus niisugusena toimis peamiselt peremeeste huve silmas pidades.

Ometi ei tohi sellest nii aru saada, nagu oleksid sulaste nõudmised peremeeste vastu vallakohtus alati tagasi lükatud. Tuleb silmas pidada, et feodalismi lagunemise ja kapitalismi kujunemise protsessis põimusid vana ja uut tüüpi suhted ka külaühiskonnas äärmiselt keeruliseks ja vastuoluliseks kompleksiks. Eksisteerivaid tootmissuhteid tõsiselt kahjustamata ei saanud peremeestestki koosnev vallakohus enamasti rahuldumata jätta näiteks taluteenijate palganõudeid, kui need osutusid põhjendatuiks. Kohalikust tavaõigusest kinni pidades on vallakohus sageli langetanud seadusele risti vastukäivaid otsuseid. Nii näiteks rakendati haruharva,⁵¹ rõhuvas enamikus vallakohtutes aga üldse mitte, Liivimaa talurahvaseadustes esinevat keskajast pärinevat sätet, mille kohaselt teenijal, kes peremehega sõlmitud kokkuleppes loobus, tuli tagasi maksta saadud käsiraha, või kui ta enne kokkulepitut tähtpäeva omavoliliselt lahkus, jääda ilma väljateenitud palgast ning leivasale niipalju juurde maksta, kui oli palk kogu kokkulepitud aja eest.⁵² Tavaliselt on töötasu välja mõistetud proportsionaalselt tegelikult töötatud ajale. Et vallakohtu otsused talupoegade omavahelistes tüliküsimustes on olnud põhiliselt kooskõlas rahva traditsioonidega, tavaõigusega ja põliste veendumustega, seda tõendab fakt, et märkusi edasikaebamisest kihelkonnakohtusse leidub protokolliraamatuis üsna harva.

Ülevaate vallakohtuis arutatud asjadest annab tabel.

Kõige olulisem järeldus, mis sellest tabelist tuleneb, on see, et vallakohus oli vaadeldavas ajalõigus esmajoones tsiviilkohus. Tsiivil- ja perekonnaasjade osakaal moodustab 50,46—65,66, keskmiselt 56,90 protsenti. Väikeste kriminaalasjade — üleastumiste — protsent on 24,70—36,66, keskmiselt 30,99. Viimasel kohal on haldusasjad — 9,64—14,70, keskmiselt 12,11 protsenti.

Teine olulisem järeldus: tsiivil- ja perekonnaasju lahendati kroonumõisate vallakohtutes tunduvalt rohkem (59,05—65,66%) kui eramõisate omades (50,46—56,09%). Seevastu aga arutati eramõisate vallakohtutes märgatavalt enam üleastumisi (32,03—36,66) kui kroonumõisate vallakohtuis (24,70—26,25%). Need andmed sunnivad arvama, et kroonuvaldades olid tsiivilsuhted kaugemale arenenud ja et ka karistuste poolest oli talupoegade olukord seal soodsam kui eravaldades.

Tähelepanu väärivad ka üleastumiste eest rakendatud karistused. Esialgsedki kokkuvõtted näitavad, et osa üleastumiste süüdistatud talupoegi pääses karistusest. Näit. Vana-Antslas, kus esines 539 üleastumist, puudub karistussanktsioon 122 protokollis, Sindis on vastavad arvud 332 ja 64. Järelikult jäi Vana-Antslas karistusest 22,63 ja Sindis 19,28 protsenti, s. o. keskmiselt umbes üks viiendik. Siin on peamiselt tegemist juhtudega, mil kohtualune õigeks mõisteti või ei suudetud tema süüd tõestada. Peale selle anti eriti löömiste, peksmist, solvamiste ja laimamiste puhul pooltele võimalus ära leppida, kusjuures karistuse määramine ära langes.

⁵¹ Näit. Vana-Kuustes (RAKA, f. 3610, s.-ü. 1), kus üheks ajendiks võis olla kohaliku mõisniku v. Siversi mõju, kes oli Tartumaa sillakohtunik ja nähtavasti omas mõisas nõudis seaduse täpset rakendamist.

⁵² Liivimaa 1819. aasta talurahvaseadus, § 465; Liivimaa 1849. aasta talurahvaseadus, § 432; Liivimaa 1860. aasta talurahvaseadus, § 383. Vrd. enne 1424. aastat koostatud Liivimaa nn. laiendatud ehk keskmine rüütliõigus, art. CXLIX. (G. J. v. B u d d e n b r o c k, Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet. Bd. I. Mitau, 1802.)

Karistustest rakendati kõige sagedamini ihunuhtlust, peamiselt vitsahoopide näol (ülemäär 30 hoop). Vana-Antsla 417 protokollis, kus esineb karistusi, on ihunuhtlust määratud 316 (75,78%), rahatrahvi 93 (22,30%), vitsad isiku palvel asendatud kuni kuuerublase rahatrahaviga 4 (0,96%) ja lühiajalist (1—3 ööpäeva) aresti 4 (0,96%) juhul. Sindis on 268 üleastumise eest mõistetud ihunuhtlust 174 (64,93%), rahatrahvi 77 (28,73%), vitsu rahatrahviks muudetud (tariif: 1 hoop=20 vaskkop.) 15 (5,60%), rahatrahvi vitsadeks teravdatud 1 (0,37%) ja aresti 1 (0,37%) juhul. Esialgsete tähelepanekute kohaselt on XIX sajandi 40-ndaist aastaist alates märgata rahatrahvi osatähtsuse tõusu ja ihunuhtluse osatähtsuse langust.

*

Vallakohus oli eesti talurahva vanim seisuslik institutsioon ning õigus vallakohtumehi ja nende kandidaate valida sai eesti talurahva esimeseks poliitilise ilmeka õiguseks. Tõsi küll, see õigus seisnes algul üksnes mõisniku poolt kohtumehe kohale väljavalitud isikute formaalses heakskiitmises. Ajapikku aga muutus aktiivne ja passiivne valimisõigus vallakohtusse üha tegelikumaks ja mõisnikust sõltumatumaks. Siit kujunes XIX sajandil välja talurahva kogukondlik omavalitsus ning eri kohtusüsteem. Sai ju valimine kõigi teistegi vallakogukonna organite komplekteerimise üldiseks põhimooduseks.

Et vallakohtunikena toimisid ainuüksi kohalikud talupojad, siis omandas tunduv osa talurahvast aja jooksul selle ameti kaudu oskusi ja kogemusi kogukondlik-ühiskondlike ülesannete täitmiseks. Ja kui XIX sajandi keskpaigast peale hakkas levima kirjutamisoskus, siis oli talurahvas järjest võimelisem omal jõul kogukondlikke asju ajama, nagu tõendasid 1866. aasta vallareformile järgnenud aastad. Nii sai vallakohus meie rahvale omapäraseks praktilis-poliitiliseks algkooliks, mille pinnal hiljem võrsusid ka vallaomavalitsused.

Märkimisväärne oli samuti vallakohtu praktilise tegevuse tagasimõju rahva õiguslike arusaamade ja vaadete kujunemisele üleminekul feodalismilt kapitalismile. Ent selle küsimuse lähem käsitlemine jäägu edaspidiseks, kui vallakohtu rikkalikku dokumentaalpärandit on ka hilisemast perioodist juba piisavalt uuritud.

Kokku võttes võib öelda, et talurahva vanema õigusajaloo kõige põhilisema ja rahvalähedasema institutsioonina väärib vallakohus senisest tunduvalt rohkem tähelepanu ning jätkuvat tundmaõppimist.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloos Instituut

Toimetusse saabunud
2. III 1970

A. ТРААТ

О РАЗВИТИИ ВОЛОСТНОГО СУДА В ЭСТОНИИ ДО 1866 ГОДА

Резюме

Волость в Эстонии в рассматриваемый период представляла собой ту часть земли имения, на которой жили и которой пользовались крестьяне (крестьянская земля), а также совокупность этих крестьян. Волостной суд был крестьянским учреждением, действовавшим на территории волости и состоявшим по меньшей мере из трех выборных местных крестьян.

Сохранилось много документов, связанных с волостными судами, однако специальная литература по институту волостного суда почти полностью отсутствует.

В истории волостного суда Эстонии можно выделить три периода:

- 1) с середины XVIII века до волостной реформы 1866 года,
- 2) с проведения упомянутой реформы до отмены волостных судов в 1917—1918 годах,
- 3) с восстановления волостных судов в 1919 году до их окончательной отмены в 1940 году.

В данной работе в основных чертах рассматривается история первого периода волостных судов, протекавшая большей частью в условиях распада феодально-крепостнической системы и сохранения барщинного помещичьего хозяйства.

Волостной суд впервые возник в отдельных поместьях Северной Эстонии в виде созданных их владельцами поместных судов. Старейший из них, основанный примерно в 1747—1757 годах в поместье Тухала (Тоаль), недалеко от Таллина, графом Карлом Иоханном Меллиным (1707—1775), до сих пор неизвестен в исторической литературе. Первый поместный суд в Южной Эстонии, о котором также нет упоминаний в исторической литературе, примерно в 1798—1802 годах создал граф И. И. Игельстром в поместье Ваабина (Ильцен, уезд Вырумаа). Известны по названиям, но до сих пор научно не исследованы четыре поместных суда в Северной Эстонии: Вигалаский (Фикельский), основанный в 1789 году Б. И. фон Юксюллем; Ээсмязский (Эссемягский), основанный в 1790 году Э. Л. фон Толлем; Роосна-Алликусский (Кальтенбрунский), основанный в 1791 году бароном О. Ф. Стакелбергом; Кандлеский (Кандельский), основанный в 1801 году П. Ф. Лёвис оф Менаром. Создание поместных судов стимулировали 1) обострившаяся во второй половине XVIII века антифеодалная борьба крестьян; 2) то обстоятельство, что в период наместнического управления казенным крестьянам было предоставлено право участия в работе некоторых новых судебных и полицейских учреждений в качестве заседателей; 3) желание помещиков облечь решение малоинтересных им конфликтов, возникающих между крестьянами. Кроме того, в лице судей помещики стремились найти себе социальную опору в сельском обществе и помощников по наиболее целесообразному управлению поместьем.

В законодательном порядке поместный суд был введен в каждом поместье Северной Эстонии в 1802 году, а в Южной Эстонии — в 1804 году (за исключением уезда Сааремаа).

Кроме юрисдикции в делах между крестьянами и рассмотрения жалоб помещиков на крестьян, на поместные суды были возложены некоторые полицейские и административные функции в пределах волости. Судопроизводство проходило в упрощенном порядке, устно, на эстонском языке и при закрытых дверях, только решение объявлялось публично.

Законы об отмене крепостного права ликвидировали в 1817 году поместные суды в Северной Эстонии, в Южной же Эстонии они были реорганизованы в мирские суды, тогда же их ввели и на о. Сааремаа. При этом в структуре, компетенции и судопроизводстве мирских судов по сравнению с поместными судами глубоких изменений не произошло. Заметным новшеством было требование ведения короткого протокола заседания, что привело к возникновению влиятельной должности писаря.

И в форме мирского суда волостной суд оставался под надзором соответствующего помещика, который утверждал избранных крестьянами судей, а также решения суда. Только волостная реформа 1866 года освободила мирский суд от его надзора. Одновременно волостные суды были реорганизованы в места лишь свершения правосудия, в их истории тем самым начался новый период.

Анализ архивных материалов некоторых волостных судов показывает, что из дел, рассмотренных в 1821—1865 годах, в среднем 56,90% относилось к сфере гражданских и семейных отношений, проступки составляли 30,99% и только 12,11% административные и регистрационные вопросы. Значительно больше среднего было гражданских дел в казенных имениях (59,05—65,66%), а в частных имениях — проступков (32,03—36,66%).

Из наказаний телесные (64,93—75,78%) преобладали над денежным штрафом (22,30—28,73%). Наказаний иного рода было очень мало. Начиная с 1840-х годов наблюдалась тенденция увеличения денежных штрафов и уменьшения случаев телесных наказаний.

Волостной суд был одним из старейших и важнейших институтов эстонского крестьянства в период разложения феодального строя. Активное и пассивное право выбора в волостной суд стало первым для крестьян (правда, в основном для хозяев) правом политического характера, сам же волостной суд — главным носителем и органом сословного крестьянского самоуправления. В своей деятельности волостной суд превратился в то же время в своеобразную практически-политическую начальную школу для крестьян, где они приобретали навыки и опыт решения общественных вопросов. Следует также отметить значение деятельности волостных судов для формирования правовых понятий и взглядов народа, особенно в период перехода от феодализма к капитализму, однако вопрос этот требует еще более подробного исследования.

A. TRAAAT

KURZER ABRISS DER ENTWICKLUNGSGESCHICHTE DER GEBIETSGERICHTE IN ESTLAND BIS 1866

Zusammenfassung

„Gebiet“ (vald) hieß in Estland zur betrachteten Zeit derjenige Teil des Areal eines Gutes, wo die Bauern lebten und ihr Nutzland hatten (also Bauernland), doch bezeichnete das Wort auch die Gesamtheit der betreffenden Bauern (besonders später, als 1817—1820 die Bauern- od. Landgemeinden kreiert worden waren). Ein Gebietsgericht (vallakohus) war eine auf dem Territorium eines solchen Gebietes waltende, aus mindestens drei gewählten örtlichen Bauern bestehende Bauernbehörde.

Von 1821 an haben wir verhältnismäßig viele Protokolle der Gebietsgerichte, erman- geln aber fast völlig einer Fachliteratur über die Institution selbst.

Die Geschichte der Gebietsgerichte in Estland kann in drei Hauptabschnitte eingeteilt werden:

- 1) von der Mitte des 18. Jhs. bis zur Bauerngemeindereform von 1866,
- 2) von dieser Reform bis zur Aufhebung der Gebietsgerichte in 1917—1918 und
- 3) von der Wiederherstellung der Gebietsgerichte in 1919 bis zu deren endgültiger Auflösung in 1940.

Vorliegender Aufsatz befaßt sich nur mit der Geschichte der ersten Periode, die größtenteils in den Bedingungen des Zerfalls der feudalen Ordnung verlief, wobei aber die auf der Fron beruhende Gutswirtschaft beibehalten wurde.

Gebietsgerichte entstanden zuerst in Nordestland auf einigen Privatgütern in der Form von Gutsgerichten, von den Gutsbesitzern ins Leben gerufen. Das älteste solcher Gerichte wurde zwischen 1747 und 1757 auf dem Gute Tuhala (Toal) unweit von Tallinn vom Grafen Carl Johann Mellin (1707—1775) gegründet; bisher ist es in der Geschichtsli- teratur nicht erwähnt worden. Das erste Gutsgericht in Südostland — in der Literatur gleichfalls unbekannt — datiert etwa aus 1798—1802, gegründet vom Grafen J. J. Igelström in Võrumaa, auf dem Gute Vaabina (Ueltzen). Dem Namen nach bekannt, bisher aber wis- senschaftlich nicht untersucht sind vier Gutsgerichte in Nordestland: Vigala (Fickel), gegr. 1789 von B. J. v. Uexküll; Ääsmäe (Essemäggi), gegr. 1790 von E. L. v. Toll; Roosna-Alliku (Kaltenbrunn), gegr. 1791 vom Baron O. F. Stackelberg; Kandle (Kandel), gegr. 1801 von P. F. Löwis of Menar. Die Begründung der Gutsgerichte wurde durch folgende Umstände stimuliert: der sich in der zweiten Hälfte des 18. Jhs. verschär- fende Kampf der Bauern gegen die Gutsherrschaft; die während der Statthalterschafts- verfassung den Kronbauern zugesprochene Teilnahme an der Arbeit einiger neuer Gerichts- und Polizeibehörden (als Beisitzer); der Wunsch der Gutsbesitzer, sich der Lösung der sie wenig interessierenden Angelegenheiten der Bauern untereinander zu entledigen und, schließlich, in der Gestalt der Richter eine soziale Stütze im Dorfe selbst zu erwerben, was für die sicherere und bessere Bewirtschaftung des Gutlandes von Wichtigkeit war.

Gesetzgeberisch wurde das Gutsgericht in jedem Gute in Nordestland 1802, in Südost- land 1804 obligatorisch (der Landkreis Saaremaa (Ösel) ausgenommen).

Außer der Rechtsprechung bei Streitfragen der Bauern untereinander und bei Klagen der Gutsbesitzer gegen die Bauern, oblagen dem Gutsgericht in den Gebietsgrenzen noch einige Aufgaben polizeilichen und administrativen Charakters. Die Gerichtsverhandlungen erfolgten mündlich in estnischer Sprache, in vereinfachter Ordnung und hinter geschlos- sener Tür; nur das Urteil wurde öffentlich bekannt gemacht.

Anlässlich der Abschaffung der Leibeigenschaft wurden die Gutsgerichte in Nordestland 1817 liquidiert, in Südostland aber 1820 zu Gemeindegerechten umgestaltet. Letztere wur- den nun auch im Landkreise Saaremaa eingeführt. Mit dem Gutsgericht verglichen wiesen die Gemeindegerechte in Struktur, Zuständigkeit und Verfahren keinerlei sehr wesentliche Unterschiede auf. Die wichtigste Neuerung war die Vorschrift, kurze Sitzungsprotokolle abzufassen, die das einflußreiche Amt des Gerichtsschreibers ins Leben rief.

Auch in der Form des Gemeindegerechts verblieb das Gebietsgericht unter der direkten Aufsicht des jeweiligen Gutsbesitzers: er bestätigte die Richter und auch die Gerichtsurteile. Erst 1866 wurden die Gemeindegerechte durch die Bauerngemeindereform von der Obhut des Gutsbesitzers befreit. Seit dieser Zeit waren die Gemeindegerechte bloß der Recht- sprechung dienende Institutionen: es begann eine neue Periode ihrer Geschichte.

Die juristische Analyse der Protokolle einiger Gemeindegerechte zeigt, daß von den 1821—1865 untersuchten Angelegenheiten durchschnittlich 56,90% zur Sphäre der Zivil- und Familienverhältnisse gehörten; 30,99% betrafen kleinere Strafsachen (Vergehungen) und bloß 12,11% Administrativsachen und Registrierungsfragen. In den Krongütern lagen die Zivilangelegenheiten über dem Durchschnitt (59,05—65,66%), in den Privatgütern aber die Vergehungen (32,03—36,66%).

Unter den Strafen herrschte die Leibesstrafe vor (64,93—75,78%); es folgte die Geldstrafe mit 22,30—28,73%. Andere Arten der Strafe wurden äußerst selten angewandt.

Das Gebietsgericht war in der Zersetzungperiode der Feudalordnung eine der ältesten und wichtigsten Institutionen der estnischen Bauernschaft. Das Recht, Gebietsrichter zu wählen und selbst gewählt zu werden wurde hier für die Bauern (meist wohl für die Bauernwirte) das erste politisch anklingende Recht; das Gebietsgericht selbst aber gestaltete sich zum ersten Träger und Organ der bäuerlich-ständischen Selbstverwaltung. Durch ihre Tätigkeit wurde das Gebietsgericht zugleich eine eigenartige praktisch-politische Elementarschule des Landvolkes, wo Kenntnisse und Erfahrungen für die Lösung sozialer Angelegenheiten erworben wurden. Die Rückwirkung dieser Tätigkeit auf die Herausbildung juristischer Begriffe und Ansichten des estnischen Volkes ist insbesondere beim Übergang von der Feudalordnung zum Kapitalismus nicht zu verkennen; dieses bedarf aber noch einer eingehenden Untersuchung.

*Institut für Geschichtsforschung
der Akademie der Wissenschaften
der Estnischen SSR*

Eingegangen
am 2. März 1970